

ПЕРЕДМОВА

По мові — передмова. Можна і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого,— тільки бачив, а прочитав дуже небагато,— всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія». Так, далєбі, так, вибачайте, треба предисловіє. Так як же його скомпонувать? щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія komponуються. Хоч убий, не вмю; треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться. Начнем же уже начало книги сице: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля. Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізник, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були,— за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!*

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехаться!» Отак ви вслух подумаете, як почитаете мої «Гайдамаки». Панове громадо! далєбі, не брешу. Ось бачите що! Я думав, і дуже хотілось мені надрукувать ваші козацькі імена рядочком гарненько; уже було і найшлося їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить різномова: один каже-«треба», другий каже - «не треба», третій - нічого не каже. Я думав: «Що тут робить на світі?» Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-в) і надрукувать в мужицькій книжці. Далєбі, правда!

Т. Шевченко

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіяць,
Як над Вавілоном ², над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота,—
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі,—
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата,— вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляйте,

Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну,—
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там знайдеться душа щира,
Не дасть погібати,
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються,—
Такі, бачте, люди:
Все письменні, друковані,
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля,— каже,— сходить,
Та не так і світить;
Отак,— каже,— було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні, та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,— скажуть,— спочивають
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:

Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан ³, паркет, шпори,—
От де слава!!! а то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди —
А я дурень; один собі,
У моїй хатині
Заспіваю, зарідаю,
Як мала дитина.
Заспіваю,— море грає
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю",— розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... а пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть — розсердилися,
Щось страшне співають,
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»
І я плачу; а тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,

Сотники з панами
І гетьмани; всі в золоті
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі⁴
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували.
«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!» —
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем;
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами».
Отамани на бенкеті,
Неначе не раді,
Походжають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю,—
Я не одинокий, є з ким в світі жить;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині сине море грає,

Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина співає,—
Я не одинокий, є з ким вік дожить.
От де моє добро, гроші,
От де моя слава,
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб вилити журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випроводжать,
В далеку дорогу.
Нехай ідуть,— може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали,
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
«Благослови,— кажуть,— батьку,
Поки маєм силу;
Благослови шукать долю
На широкім світі».
«Постривайте... світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами,
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.

Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна⁵ знаю, а оксію⁶
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим.
Єсть у мене щирий батько⁷
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині,
Заховали б та й сказали:
«Так... якесь ледащо...»
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погібати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
Л од його, помолившись,
Гайда в Україну!»
Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу

Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

[С.-Петербург, 1841, апреля 7]

ІНТРОДУКЦІЯ⁸

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу Степаном⁹
Або Яном Собієським:¹⁰
Ті два незвичайні —
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли,
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають,¹¹
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!»¹²
Шляхта репетує,
А магнати палять хати, Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запановав над ляхами
Понятовський¹³ жвавий.
Запановав та й думав шляхту
Приборкати трошки... Не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може, й ще чого хотів.
Єдине слово «nie pozwalam»
У шляхти думав одібрати,

А потім!.. Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
«Гонору слово¹⁴, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»
На гвалт Пулавського і Паца¹⁵
Встає шляхетська земля,
І разом сто конфедерацій.¹⁶
Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрілися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

ГАЛАЙДА

«Яремо! герш-ту¹⁷, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індікам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану:¹⁸
Їмості¹⁹ треба. Не барись».
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі — як зіроньки сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.
Отакій-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталося? Чому не осталося, чому не вітало?
Легше було б сльози, журбу вилити.
Люди одібрали, бо їм було мало.
«Нащо йому доля? треба закопати:
Він і так багатий...»
Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать!

Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснився... не хочеться спать.

Вибачайте, люди добрі:
Може, не до ладу,
Та прокляте лихо-злидні
Кому не завадить?
Може, ще раз зустрінемося,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люди, всюди лихо.
Нігде пригорнуться:
Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... Нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуса,
Що там робиться.

Жидюга
Дрижить, зігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..
Білі рученята

Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишенья.
Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

КОНФЕДЕРАТИ

«Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий... Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!»
«Постривай!
Стривайте, зараз!»
«Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?»
«Я? З панами?
Крий Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині)».
«Пане полковнику, ламай!»
Упали двері... А нагай
Малює вздовж жидівську спину.
«Здоров, свине, здоров, жиде,
Здоров, чортів сину!»
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину: «Не жартуйте, мості-пане!»
«Добривечір в хату!
Ще раз шельму! ще раз!.. Годі!
Вибачай, проклятий!
Добривечір! А де дочка?»

«Умерла, панове».
«Лжеш, Іудо! Нагаями!»
Посипались знову.
«Ой паночки-голубчики,
Їй-богу, немає!»
«Брешеш, шельмо!»
«Коли брешу,
Нехай Бог карає!»
«Не Бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню²⁰ співає.
Перехрестись!»
«Як же воно?
Далебі, не знаю».
«Отак, дивись...»
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
«Браво! браво! Охрестили.
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуеш, охрещений?
Могоричу!»
«Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!» —
Хто куди гукає.
«Давай, жиде!»
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє, наливає,
А конфедерати,
Знай, гукають: «Жиде, меду!»
Жид не схаменеться.
«Де цимбали? Грай, псявіро!»
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
І жид гляне, та нищечком:
«Шляхетська натура!»
«Добре, годі! Тепер співай!»
«Не вмю, їй-богу!»

«Не божись, собача шкуро!»
«Яку ж вам? Небогу?»

Була собі Гандзя,
Каліка-небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько,
Поміж бур'янами».

«Годі! годі! Це погана:
Схизмати співають».
«Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю...

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором
І задком,
І передком
Перед паном Хведірко».

«Добре, годі! Тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платить?»
«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга²²; я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! Признавайся!
Ануге, панове,
Батогами!»
Засвистіли,

Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Єй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!»
«Ось ми порятуєм».
«Постривайте, я щось скажу».
«Почуєм, почуєм,
Та не бреши, бо, хоч здохни,
Брехня не поможе».
«Ні, в Вільшаній...»
«Твої гроші?»
«Мої!.. ховай Боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті».
«Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так очухрали».
«Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися...
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! хоч не його,
Так що? Аби гроші».
«Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!»
Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
«Му |уєту, му |уєту,
Polska nie zgini Ва».²³

ТИТАР²⁴

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...

«Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.

Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билина вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота.
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько мое!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,
Вітай, кого знаєш... Така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком помолись.
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись,
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. Коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися.
«Серце!» — та й зомліли.
Довго-довго тільки «серце» —
Та й знову німіли.
«Годі, пташко!»
«Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!»
«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».

Сів, та й обнялися.
«Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, ей же богу!»
І сльози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»
Усмінулась,
Прихилилась головою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині
Свячений²⁵ достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиґлику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».
«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»
«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є — не знаю».
«Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»
«Правду, рибко!»
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,

Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло, слухаючи,
Далєбі, дівчата!
«Ото який! Мов і справді
Обридло!»
А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... Та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..» Аж верби нагинались
Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися, —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі. Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі

Зострінуться... Побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить.²⁶
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.
У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жить?
Скажи, де гроші?»
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.
«Мало муки!
Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! Стривай!»
Насипали в халяви жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися, стоя,
Хоч і запеклі.
«Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм, Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!»
«Гвалт! рятуйте!
Хто в Бога вірує!» — кричить

Надворі голос що є сили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в двері: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшли. Сам позаду
Бере зомлілюю...
Де ж ти,
Яремо, де ти? подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.²⁷
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ²⁸

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...
Закипить — і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казати? Минулося;

А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули.
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману
Місяць випливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно-сумно. (Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили.)
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?.. Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались — дожидають
Великого свята.
У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.
Попід дібровою стоять

Вози залізної тарані;
То щедрої гостинець пані²⁹.
Уміла що кому давать,
Невроку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами нігде стать:
Неначе в ірій налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий

Старий Головатий³⁰ щось дуже коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся — скрізь Головатий.
«Коли сам, — каже, — не повершу, то синові передам».

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізняком³¹; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим, — каже, — буде, та й годі; а може, ще і гетьманом, коли тее...»

Старшина другий

А Гонти³² нащо? А Залізник? До Гонти³³ сама... сама писала: «Коли, — каже...»

Старшина первий

Цитьте лишень, здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люде гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні; химерять, химерять, та й зроблять лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували — грошам не пропадать! А то думають, думають, ні вголос ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають.

Старшина третій

Справді співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй, нехай собі співає, аби не голосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох³⁴! Не втерпів-таки старий дурень: треба, та й годі.

Старшина третій

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаємо, а тим часом задзвонять.

Старшина первий і другий

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо.

Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно.

Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани;
Ваші господарі³⁵ —
Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!

Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана³⁶,
Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає...
Добре погуляєм!

Запорожець

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар

Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом, сам не знаю за що.

Запорожець

Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар.

Гайдамака

Та не голосно, щоб не почувла старшина.

Запорожець

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий, не слухай його.

Гайдамака

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ще ось що; не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо — поснемо.

Гуртом

Справді поснемо; співай яку-небудь.

Кобзар

(співає)

"Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь *битий* шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник Чорним шляхом³⁷,
За ним гайдамаки."

Запорожець

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далєбі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі.

Гайдамака

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

Запорожець

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака

І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

Кобзар

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

"Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові,
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися
Та й..."

Громада

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. Ще раз... о!..

Задзвонили, задзвонили!» —

Пішла луна гаєм.

«Ідіть же ви та молітесь,

А я доспіваю».

Повалили гайдамаки,

Аж стогне діброва;

Не повезли, а на плечах

Чумацькі воліві

Несуть вози. А за ними

Сліпий Волох знову:

«Ночували гайдамаки

В зеленій діброві».

Шкандибає, курникає,

І гич не до речі.

«Ну лиш іншу, старче Божий!» —

З возами на плечах

Кричать йому гайдамаки.

«Добре, хлопці, нате!

Отак! Отак! Добре, хлопці!

Ануге, хлоп'ята,

Ушкваримо!»

Земля гнеться,

А вони з возами

Так і ріжуть. Кобзар грає,

Додає словами:

«Ой гоп, таки так!

Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці».
Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»

«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!» —
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп, того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастиуем,
З панянками пожартуем.
Ой гоп, таки так!
Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!»

Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя,
Панно, доле моя!»

«Ще раз, ще раз!»

«Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив.
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться.
Якби таки...»

«Цу-цу, скажені! Схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!» —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
«Молітесь, братія, молітесь! —
Так благочинний³⁸ начина. —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича³⁹ і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розковать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать

В ярмі у ляха... Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили⁴⁰.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом⁴¹. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний⁴²:
Нема журбу з ким поділити.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас?
Нема, не чуть... Не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратиґа Михаїла.
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тее... а зробилось...
Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...
А дякон
«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили».
Ударили в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!

Розібрали, заблищали
По всій Україні⁴³.

ТРЕТІ ПІВНІ⁴⁴

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув — день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люде.
І ті на золото лягли
І сном нечистим задрімали.

Дрімають... навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю:
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,

Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Гх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? їм байдуже,
Жито собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла- червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену⁴⁵, і там розлилось,
Не знать за що, крові широкее море.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

Сумно-сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі,
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде — чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче.
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки:
Тільки із-за гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки —
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато-багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах України —
О Боже мій милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину».
А тим часом із байрака
Півень — кукуріку!
«А, Черкаси!.. Боже милий!
Не вкороти віку!»

ЧЕРВОНІЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;

Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Домаху ⁴⁶гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
«Отак, отак! Добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!» — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе. «Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй: в Раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! нуте, діти!»
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
«Тепер, хлопці, буде!
Утомилась, одпочиньте».
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, клятї душі».
На базар збирались

Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізник гукає:
«Чуеш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю».
«Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
«Відкіля ти? Хто ти такий?»
«Я, пане, з Вільшани».
«З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?»
«Де? Якого?»
«У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш».
«Дочку, у Вільшаній?»
«У титаря, коли знавав».
«Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
«Еге! ось що... Шкода хлопця,
Провітри, Миколо!»
Провітрився. «Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
«Добре, сину, ножі будуть
На святее діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!»
«Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світу
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світу, пане...
На край світу, та не найду,
Не найду Оксани!»
«Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю».
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища...
Запиши, Миколо,

У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».
Записали.
«Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю... А не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята».
І Яремі дали коня
Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину⁴⁷;
Палають Черкаси...
«Чи всі, діти?»
«Усі, батьку!»
«Гайда!»
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки,
Залізник гуляє».

Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже, ніхто й не гляне,
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізник попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,

І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить,
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
«Ой ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане.
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти, де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине,
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадає Ярему,
Згадає Вільшану.
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи згнущаються, —
Не почуєм...» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі —
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться.
Забуде... і може...
У жупані сама пані,
А лях... Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,

Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камень.
Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»
І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізник гайдамакам
Каже опинитись:
«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо». І тихенько
У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА

Зійшло сонце; Україна
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися
У будинках, мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу —
Тільки старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататися.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в *брата*
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали, і сталося.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти осталися.
В сльозах росли та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти⁴⁹.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю».
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
«Що, титаря вбили?»
«Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали».
Не дослухав... «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,

Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Ляхів мучить. Серце мое!
Оксано! Оксано!
Де ти?»
Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають.
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає,
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад ярмом
З шляху повернули.
Наганяють півпаробка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
«Гей, старченя! Стривай лишень!»
«Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
«Який же поганий!
Відкіля ти?»
«З Керелівки»⁵⁰.
«А Будища⁵¹ знаєш?
І озеро коло Будищ?»
«І озеро знаю,
Отам воно; оцим ярмом
Втрапите до його».
«Що, сьогодні ляхів бачив?»
«Нігде ні одного;
А вчора було багато.
Вінки не святили:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били,
І я й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б».

«Добре, хлопче.
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик⁵², та не згуби».
Узяв золотого,
Подивився: «Спасибі вам!»
«Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань».
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче! швидче! Отак! отак!» —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку,
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку⁵³.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє

Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались — не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
«Кари ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
«Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти?» — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,

Щоб засвітла повечерять.
«Гуляй!» — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повітані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
«Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм».
І поставець одним духом
Залізник черкає.
«За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась, —
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує.)

Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала —
Маю черевики.
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола —
Осталася хата.
Я оддам, я продам

Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з паробками.
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята,
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!

«Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»
Сліпий вшварив — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»
«Нум, брате Максиме!
Ушваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався».

«Добре, брате, ей же богу!»
«Ану ти, Максиме!»
«Постривай лиш!»

«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию —
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову».

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
У золоті, слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить пропадати.
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди,
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
«Де то мій Ярема?» —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, не в свитині —
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
«Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?»
Тяжко йому.
А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
«Хто ти такий?» —
Галайда питає.
«Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я подожду».
«Ні, не діждеш,

Жидівська собако!»
«Ховай Боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка⁵⁴... подивися...
Хіба ти не знаєш?»
«Знаю, знаю», — і свячений
З халяви виймає.
«Признавайсь, проклятий жиде,
Де моя Оксана?»
Та й замахнувсь.
«Ховай Боже!..
В будинку... з панами
Вся в золоті...»
«Виручай же!
Виручай, проклятий!»
«Добре, добре... Які ж бо ви,
Яremo, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам — замість Паца...»
«Добре, добре! Знаю.
Іди швидче!»
«Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З півупруга⁵⁵, а там нехай.
Ідіть же гуляйте...
Куди везти?»
«У Лебедин⁵⁶!
У Лебедин — чуєш?»
«Чую, чую».
І Галайда
З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
«Потанцюй, кобзарю,
Я заграю».
Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постоломи,
Додає словами:

«На городі постернак, постернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?

Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходити,
Буду, серце, любити.

Ой гоп, гопака!
Полюбила козака,
Та рудого, та старого —
Лиха доля така,
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою,
А я — так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потугу,
П'яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом-вихилясом...
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
«Оженився, сатано, —
Заробляй же на пшоно;
Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».

Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
«Семени, Івани,
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо».

Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу

.....
.....

І... гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню;
«А ти зав'яжи, доню».

«Чи ще? чи годі?»
«Ще, Ще!
Хоч погану! Самі ноги носять».

«Ой сип сирівець
Та криши опеньки:
Дід та баба,
То й до ладу, —
Обоє раденькі.

***

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:

.....
.....

***

Ой сип сирівець
Та накриши хрину:

***

Ой сип воду, воду
Та пошукай броду, броду...»

«Годі! годі! — кричить Гонта, —
Годі, погасає.
Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить.
Петелька свиняча!
Гайда, діти! Погасає
Каганець козачий».
А Галайда: «Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись — горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!»
«Не хочу гуляти!
Огню, діти! дьогтю, клоччя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають, жартую!»
Заревіли гайдамаки:
«Добре, батьку! Чуєм!»
Через греблю повалили,
Гукають, співають.
А Галайда кричить: «Батьку!
Стійте!.. пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана.
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!»
«Добре, добре!.. Залізняка,
Гукни, щоб палили.
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу».

Оглянувся —
Галайди немає.
Ревуть гори — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося,
Пеклом запалало...
«Де Галайда?» — Максим кличе.
І сліду не стало

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокralись
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин...

ЛЕБЕДИН

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою,
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, —
Вдвоє, втрое б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила, Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила —
Полюбила стан високий
І карії очі —
Полюбила, як уміла,

Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі —
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастити душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О Боже мій милий!
Він сирота — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
«Нема його, не прибуде,
Одна я осталась...»
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
«Бабусенько!
Скажи мені, де я?»
«В Лебедині, моя пташко, Не вставай: ти хвора».
«В Лебедині! Чи давно я?»
«Ба ні, позавчора».
«Позавчора?... Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка⁵⁷...
Зовуть Галайдою⁴⁷...»
«Галайдою Яремою

Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою».
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
Загрібай, мамо, жар, жар⁵⁸,
Буде тобі дочки жаль, жаль...
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся». «А чом же ти не співаєш?»
«Я вже одспівала...»
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.
Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
*Ісаія, ликуй*⁵⁹! Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема

(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча; з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає —
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.
Не журися, сподівайся
Та Богу молися.
А мені тепер на Умань⁶⁰
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі⁶¹».

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чує людської мови;
Тільки звір вие по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огрязки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю

Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домальовать,
Освітить пожаром:
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Не спинала весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої.
Так і буде.
Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й нчує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: «Гуляй, сину,

Поки доля встане!
Погуляєм!»
Погуляли —
Купюю на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні narodowi⁶²;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонто
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців: «Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь:
Що, ви католики?» «Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.
«Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!

Я присягав, брав свячений
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?..»
«Будем різать, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножем —
І дітей немає⁶³!
Попадали зарізані.
«Тату! — белькотали. —
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» — та й замовчали.
«Поховать хіба?»
«Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!»
Взяв Максима,
Пішли вздовж базару, І обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Нігде не осталося,
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу⁶⁴,
Де учились Гонти діти,

Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток! —
Гукає, лютує, —
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валить стіни!»
Гайдамаки
Стіни розвалили —
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людодіди? Де ви поховались?
Зїли моїх діток — тяжко мені жить!
Тяжко мені плакати! ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись... Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жить!
Тяжко мені плакати! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару; я вас не займав,
Я дітей зарівав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»
Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи:
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря! «Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється! —
Залізник гукає. — Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»
І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха

Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христа
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З паробками постою,
Постою.

Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло

Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки:
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку буде.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату,
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче: «Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?

Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!..»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться,
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму, та й сховався.

ЕПІЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею⁶⁵,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю —
Нехай лають: а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину,

Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю наповали
Україну та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили⁶⁶.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. «Спочинь, батьку,
На чужому полі,

Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає».

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видно стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава⁶⁷.
А тим часом стародавню
Січ розруйновали:
Хто на Кубань, хто за Дунай,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть.
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє:
Не чуть плачу, ні гармати,

Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить;
Така Божа воля.

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:

«А в нашого Галайди хата на помості.
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!»

[Квітень-листопад 1841]

---

* *Субскрибенти* — передплатники. Звертання до субскрибентів надруковано на обкладинці першого видання поеми 1841 р.

1. *Гайдамаки* - учасники народно-извольного руху (переважно селяни) проти феодально-крепосницького і національно- релігійного гніту на Правобережній Україні, яка до кінця XVIII ст. перебувала під владою шляхетської Польщі. Грізним вибухом гайдамацького руху було повстання 1768 р., очолене Залізняком і Гонтою (відоме під назвою "Коліївщина"), яке і стало темою Шевченковського твору. Виступи гайдамаків жорстко придушувались шляхетською Польщею при підтримці царського уряду.

2. *Вавілон* - найбільше стародавнє місто в Месопотамії (XIX-VI ст. до н.е.). Славилось "вісячими садами", розміщеними на штучних кам'яних терасах біля царського палацу.

3. *Султан* - тут: оздоба з пір'я чи кінського волосу на парадних головних уборах військових.

4. *Скутарі* - передмістя Царгорода (Стамбула), де був палац султана, багато мечетей, базари і склади.

5. *Тма, мна* - трилітерні склади в церковнослов'янському букварі.

6. *Оксія* - нарядковий значок в церковнослов'янських книгах, що означає наголос над складом.

7. *Щирий батько* - Григорович Василь Іванович (1786-1865), російський історик мистецтва. Був активним членом товариства заохочування художників у Петербурзі, сприяв розвитку мистецької освіти на Україні. Брав діяльну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва. На згадку про день викупу Шевченко присвятив йому поему "Гайдамаки"

8. *Інтродукція* - вступ до великого музичного або художнього твору. Оскільки в поемі був уже ліричний вступ, Т. Шевченко назвав тут історичний вступ "інтродукцією"

9. *Степан* - Стефан Баторій, король Польщі з 1576 до 1586 р.

10. *Ян Собієський* - Ян Собеський, король Польщі в 1674-1696 р.р.

11. *Дивилися, як королі із Польщі втікають...* - Після смерті короля Сигізмунда Августа в Польщі скінчилась династія Ягеллонів і королем було обрано Генріха Валуа, брата французького короля Карла IX. Звикнувши до абсолютистських порядків у Франції, Генріх Валуа не зважав на шляхетську конституцію, внаслідок чого між ним і шляхтою почалися чвари. Після смерті Карла IX Генріх Валуа повернувся до Франції.

12. *Nie pozwalam* (Польск.) - Не дозволяю! - право вето (заборони), яке мав у XVII-XVIII ст. кожен член польського сейму.

13. *Понятовський Станіслав Август* (1732-1798) - останній король Польщі. Проводив політику, що відповідала інтересам російського царського уряду та польських магнатів. При ньому Польща втратила свою державність.

14. *Гонору слово* - слово честі.

15. *Пулавський, Пац* - польські шляхтичі, що очолювали опозицію проти останнього короля Польщі Понятовського, керували повстанням польської шляхти, яке було придушене за допомогою царського війська.

16. *Конфедерації* - тут: тимчасові військово-політичні об'єднання реакційної частини польської шляхти й католицького духовництва, метою яких було збереження необмежених привілеїв шляхти й католицької церкви. Найміцнішою конфедерацією була Барська, створена 1768 р. на з'їзді польської шляхти в м. Барі (тепер місто Вінницької області). На Україні конфедерати жорстоко знущались з народу. Коліївщина була відповіддю українського народу на ці знущання. 1772 р. Барська конфедерація розпалася.

17. *Герш - ту?* (Євр.) - Ти чуєш?

18. *Вільшана* - "Вільшана або Ольшана, - містечко в Київській губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байструк, а потім Галайда був у жида наймитом. (Од старих людей)" (Прим. Т. Шевченка)

19. *Їмості* - милостивій пані.

20. *Літаня* (літанія) - урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків. Тут вжито в переносному значенні - як скарги і нарікання.

21. *Схизмати* - "Неуніатів ляхи називали схизматами." (Прим. Т. Шевченка)

22. *Шеляг* - старовина польська дрібна монета

23. «*Му ъуету, ту ъуету, Polska nie zginęła*» (польск.) - "Ми живемо, ми живемо. Польща не загинула." - слова с польської військової пісні, яка пізніше стала гімном шляхетської Польщі. Тут неточність: конфедерати не могли співати цю пісню, вона створена після Коліївщини.

24. *Титар* (ктитор) - церковний староста.

25. *Свячений* - ніж, за переказами освячений духівництвом Мотронинського монастиря (поблизу Чигирина) на розправу гайдамаків із шляхтою

26.... *подивіться: то конфедераи...* - "Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не дивно, бо то була все шляхта Z honorem, без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба " (Прим. Т. Шевченка). Z honorem - з гонором, з пихою.

27. *Навіки, праведний, заснув* - "Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом" (Прим. Т. Шевченка). Ця подія сталася (тут відтворено справжній факт) за два роки до Коліївщини - 1766 р.

28. *Чигирин* - повітове місто (тепер районний центр Черкаської області). Під час визвольної війни українського народу 1648-1654 р.р. було резиденцією Богдана Хмельницького. У січні 1653 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка прийняла ухвалу продовжувати боротьбу проти Шляхетської Польщі і добиватися воз'єднання України з Росією

29.... *щедрої гостинець пані*. - Селяни, учасники Коліївщини, вірили легенді, нібито Катерина II підтримує селянське повстання і посилає зброю. Вози залізної тарани - вози із зброєю - ножами.

30. *Головатий*. - Відомо два Головатих: Павло Фролович (1715-1795) - останній суддя Запорозького війська, та Антон Андрійович (1744-1797) - кошовий отаман Чорноморського козацького війська. Про участь їх у Коліївщині відомостей немає.

31. *Залізник Максим* - запорозький козак, один з керівників народного повстання 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні. Організував у Холодному Яру (під Чигирином) повстанський загін гайдамаків і привів його під Умань - місто, що належало тоді польському магнатові Потоцькому. Там з'єднався з загоном гайдамацького війська під проводом Гонти. Був позрадницькому схоплений царським полковником Гур'євим і після жорстокої кари батогами засланий на довічну каторгу до Сибіру.

32. *Гонта Іван* (?-1768) - сотник надвірних козаків в Умані, що служили при дворі Потоцького, один з керівників народного повстання 1768 р. Під час наступу гайдамацького війська під проводом Залізняка Гонти разом з загоном надвірних козаків перейшов на бік

повстанців. Після здобуття Умані Гонту проголошено уманським полковником. Коли повстання було придушене, польська шляхта при підтїмці царського війська нещадно розправилася з його учасниками. Гонта був підступно схоплений царським військом і після лютих тортур страчений поляками у селі Сербях (тепер село Гонтівка) на Поділлі.

33. *Сема* - Катерина II.

34. *Волох* - "За гайдамакаи ходив кобзар, його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)" (Прим. Т. Шевченка)

35. *Господа* - титул правителів Волощини і Молдавії у XIV-XIX в

36. *Богдан* - гетьман Богдан Хмельницький, видатний український державний діяч і полководець. У 1648-1654 р.р. очолював визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі. У "Терезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією" говориться: "Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес складання української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався воз'єднання України з Росією". Богдан Хмельницький підтримував також дружні взаємини з Молдавією і Волощиною.

37. *Чорний шлях* - "...виходив од Дніпра, між утями річок Сокорівки і Носачівки і біг через степи запорозькі, через воеводства Київське, Подольське і Волинське - на Червону Русь до Львова; Чоним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву" (Прим. Т. Шевченка)

38. *Благочинний* - священик, який здійснював нагляд над духівництвом кількох парафій. Тут, очевидно, йдеться про ігумена Мотронинського монастиря (біля Чегерина) Мелхіседека Значка-Яворського, що вів боротьбу проти унії на Правобережній Україні.

39. *Конашевич* - Сагайдачний Петро Кононович (?-1622) - гетьман українського реєстрового козацтва в 1614-1622 р.р. Уславився походами проти Кримського ханства і султанської Туреччини. В 1620 р. послав до Москви посольство з проханням прийняти козаків на російську службу. У своїх творах Т. Шевченко згадував П. Сагайдачного як видатного і талановитого полководця.

40. *Де лежить останок славного Богдана? Де Остряниця стоїть хоч би убога могила? Де Наливайкова?* - "Павла Наливайка живого спалили у Варшаві, Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчлентували і розвезли їх тіла по всій

Україні. Зіновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигирина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигирина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський)" (Прим. Т. Шевченка)

Відомости про їх взяв Т. Шевченко з "Історії Русів", неточні. Северин (а не Павло) не був спалений, йому у Варшаві відрубали голову. Остряниця, або Острянин Яцько (Яків), один із керівників антишляхетських повстань на Україні 1637-1638 р.р., гетьман Запорозького війська, у 1638 р. не був страчений поляками, а після поразки повстання переселився на Слобожанщину, де був убитий самими козаками. Коронний гетьман - головнокомандуючий польського війська в XVI-XVIII ст. Георгій Кониський (1717-1795) - український письменник і церковний діяч, єпископ белоруський, відомий проповідник і захисник православ'я у боротьбі з унією. Довгий час йому приписувалося авторство "Історіх русів".

41. *Інгул щозиму замерзає - Богун не встане загатить шляхетським трупом.* - Богун Іван - кальницький (вінницький) полковник, герой визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, видатний військовий діяч, соратник Богдана Хмельницького. 1659 р. піняв антишляхетське повстання на Правобережній Україні. Страчений польською шляхтою 1664 р. Тут неточність: Богун здобув перемогу над польською шляхтою не на Інулі, а на Бузі.

42. *Жовті води (річка) і Корсунь* - місцевості, зв'язані з початком визвольної війни 1648-1654 р.р. На Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. козаки на чолі з Богданом Хмельницьким вщент розгромили польсько-шляхетське військо.

Тарас

- Тарас Трясило.

43. "Так про чигиринське свято розказують старі люди" (Прим. Т. Шевченка)

44. *Треті півні* - "Треті півні: сигнал; розказують, що Залізняка есаул, не діждавши тетіх півнів, запалив Медведівку - містечко між Чигрином і Звенигородкою" (Прим. Т. Шевченка)

45. *Рось і Альта* - річки, на берегах яких відбувалися бої повсталих селян з польською шляхтою. "Полковник Богун потопив ляхів в Інулі. Зіновій-Богдан вирізв 40 з чим-то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альтою; і та ніч, в котру те трапилосья, зоветься Тарасова, ао кровава (Бантиш-Каменський)". (Прим. Т. Шевченка) *Сена* - річка на якій стоїть Париж. *Варфоломїївська ніч* - ніч з 23 на 24

серпня 1572 р.(проти дня св. Варфоломія), у яку в Парижі католики знищили близько 30 тисяч гугенотів. "Тарасова і Варфоломеева ночі одна другої варт, на стид Римської тіари". (Прим. Т. Шевченка)

Тіара

- головний убір римського папи, який служить ознакою влади.

46. *Домаха* - шабля з дамаської сталі.

47. *Галайда* - бездомний бурлака.

48. *Царина* - ворота при в'їзді в село.

49. *А хто винен? Ксьондзи, єзуїти.* - "До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні. (Прим. Т. Шевченка)" *Легат* - тут: уповноважений папи в країні, що не має дипломатичних відносин з Ватіканом.

50. *З Керелівки* - "Керилівка, або Кириловка, - село Звенигородського повіту. Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, котрому був даний,— я сам його бачив" (Прим. Т. Шевченка).

51. *Будища* — «Село Будище, недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зовється Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані». (Прим. Т. Шевченка).

52. *Дукачик* — дукат, срібна, пізніше золота монета, яку карбували в ряді країн Західної Європи. На Україні він звався «червоним золотим». За часів Коліївщини мав вартість приблизно в 3 — 3,5 крб.

53. *У Лисянку* — «Лисяика — містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований». (Прим. Т. Шевченка). Епізод про зустріч Гонти з Залізняком у Лисянці побудований на основі народних переказів. Насправді ж Гонта з'єднався з Залізняком під Уманню.

54. *Ось копійка...* — йдеться про мідні гроші, зокрема копійки, які служили в гайдамаків як розпізнавальний знак.

55. *Півупруга* — в даному разі міра часу — четверта частина робочого дня.

56. *У Лебедин!* — «Лебедин — дівичий монастир меж Чигрином і Звенигородкою». (Прим. Т. Шевченка). За часів гайдамаччини цього монастиря ще не було (заснований 1779 р.).

57. «*Майданівка* — село недалеко од Лисянки». (Прим. Т. Шевченка). Тепер село Черкаської області.

58. *Загрібай, мамо, жар, жар...* — весільна пісня.

59. *Ісаія, ликуй!* — церковна пісня, яку виконували під час вінчання.

60. «*Умань* — город повітовий губернії Київської». (Прим. Т. Шевченка). Тепер районний центр Черкаської області.

61. *Хвалилися гайдамаки...* — Епіграф, введений Т. Шевченком у видання «Кобзаря» 1860 р., взятий з народної пісні про Швачку.

62. *Кінні narodowi...* (Польськ.) — «Kawalerja narodowa — так звались польські драгуни; їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками». (Прим. Т. Шевченка).

63. *Махнув ножем — і дітей немає!* — «В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив у дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрукованого нема нічого». (Прим. Т. Шевченка). Насправді ж Гонта не вбивав своїх дітей. Навіть синові уманського губернатора Младановича, якому тоді було 7 років, він зберіг життя. Згодом Младанович виступив із спогадами про Коліївщину, але про вбивство Гонтою своїх дітей не згадує.

64. *Базиліаин* — ченці уніатського ордену св. Василія. В Умані базиліани мали школу для шляхетських дітей.

65. *Мінеї* — Четві-Мінеї (з грецьк.— щомісячні читання), церковно-релігійні збірки в дванадцяти частинах, що містили «життя святих», повчання тощо, укладені відповідно до кожного місяця року.

66. *Нема Гонти...* — «Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою. Б., польський генерал, так велів зробити, щоб він чого-небудь не сказав на його; потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б., той махнув рукою — і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та і розійшлися». (Прим. Т. Шевченка). Б.— Браніцький. (Про смерть Залізняка див. прим. 31).

67. *Осталася слава*— «Злодій, розбойник або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі». (Прим. Т. Шевченка). Тут, очевидно, Т. Шевченко говорить про погляди, що їх дотримувалася тодішня реакційна історіографія. У народній пам'яті гайдамаки жили як месники — захисники інтересів народних мас. У поемі Т. Шевченко осуджує національну ворожнечу і закликає слов'янські народи до єднання. Ці думки поет виразно висловив у передмові до твору.